

A SOCIATIVUSI TOLDALÉK A 16. SZÁZADBAN

KALCSÓ GYULA

1. Tanulmányomban a sociativusi toldalék¹ eredetmagyarázatát kívánom pontosítani. A kérdéssel eddig legrészletesebben Berrár Jolán foglalkozott A -stul ~ -stül rag kialakulása c. dolgozatában (Berrár 1957), a későbbi nyelvtörténeti monográfiáink az ő eredményeit közlik szinte változatlan formában (vö. Korompay 1992: 365, Sárosi 2003: 370; a korábbi egyetemi tankönyv, a Bárczi–Benkő–Berrár 1967 esetében ez egyáltalán nem meglepő, hiszen Berrár Jolán írta a vonatkozó fejezetet). Az általa bemutatott gondolatmenettel alapvetően vitába nem szállván csupán egy olyan mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet, amelynek maga a szerző is bizonyára tudatában volt, hiszen egy korábbi cikkében, Berrár (1956)-ban foglalkozott is vele, valamilyen oknál fogva mégsem kapcsolta össze kellő mértékben a sociativusi toldalékról szóló fejtegetésével.

2. Berrár (1957) összefoglalja a toldalékre vonatkozó korábbi szakirodalom eredményeit. Simonyi (1888–1895)-re hivatkozik, amely mű leírja az addigi megfigyelési kísérleteket. Révaitól Budenzig háromféle eredetmagyarázatot adott a magyar nyelvtudomány: 1. -s képző + -t rag + -ul ~ -ül rag; 2. -st + -ul ~ -ül rag; 3. -s képző + -tól elem. Ez utóbbiban a -tól-t Budenz (1864) vogul analógiák alapján a *tele* szóval azonosítja, amit tanítványa, Simonyi is elfogad. A későbbi szakirodalom azonban Beke (1910)-től kezdve elveti az -s képző + -tól elem keletkezési módot (vö. még Szinnyei 1927, valamint Klemm 1928).

Berrár Jolán az összes kódexbeli előfordulás alapján tekinti át a toldalékká válás folyamatát. A *mindenestülfogva* 274 és a *mindenestül* 122 adata mellett 48 olyan példát közöl, amelyekben egyéb töveken szerepel a végződés² (*testestül lelkestül, lelkestül testestül, testestül* (15), *ruhástul* (3), *fiastul* (4), *szekerestül* (2), *nemzetestül* (2), *sátorostul* (2), *jóságostul* (2); egy-egy adatban: *sár, levél, gyökér, tő, szőlő, vér, hús, csat, fa, kő, ág, hajó, feleség, gyermek, szolga, ház, nép, tábor*). A *mindenestülfogva* 8 kódex kivételével mindegyikben előfordul, amelyekben nem, azokban más töveken sem használatos a toldalék. Az egyéb töveken megtalálható 48 adat 12 kódexből származik, ezek a GuaryK. kivételével mind 16. századiak.

A Magyar Antikvakorpusz³ segítségével az egyes típusok hozzávetőleges előfordulási gyakorisága a 16. század második harmadáig megvizsgálható (1576-ig tartalmaz a

¹ Nem kívánok állást foglalni a tárgyalt végződés besorolását illetően. A vizsgált kérdés szempontjából egyébként nem lényeges, hogy ragnak vagy más toldaléknak tartjuk-e a sociativust. Mindazonáltal végig maradok a semleges *toldalék*, valamint a *végződés* terminusnál.

² Megjegyzendő, hogy Berrár (1957) rossz számadatot tartalmaz, ugyanis a 71. oldalon 42 előfordulást említ, holott az adatközlő rész számait összeadva 46-ot kapunk. A 46-ból azonban két mellérendelő szintagma – ő „páros kifejezések”-nek nevezi ezeket – két különböző tövű adatát egynek számítja. Így kapjuk meg az itt közölt 48-at. Sajnos a 42-es szám a tanulmány eredményeit elfogadó későbbi szakirodalomban továbböröklődött (l. pl. Korompay 1992: 365).

³ <http://korpusz.ektf.hu>

gyűjtemény szövegmintákat). A *mindenestül(fogva)* 22-szer, egyéb töveken a toldalék 16 esetben szerepel a korpuszban (*testestül lelkestül, lelkestül testestül* (6), *gyökerestül* (2); egy-egy adatban: *feleség, fiú, ló, nyáj, csorda, sátor, zászlótartó, tudomány*). Példák a *mindenestül(fogva)* előfordulásaira: „*mindenestül* magat annak atta vala” (340. címlap v.), „tőke volnal *mindenestül*” (359. F4 v.); „Ezekben ő fölfégehez menyí hiwfégel volt nagyfogod *mindenestül fogva* nem tudom.” (362. (2) r.); „*mindenestől fogva* hußonnegy méltofagos könyű vagyón benne” (90. e2 v.); „*mindenestől fogva* ártatlan és büntelen vagyoc” (307. x6 r.) stb. Egyéb tövekre: „micor fel támad *teftestül lekeftül* az öröc kenra vettetic” (78. I2 v.); „ki vágó *giökereftül* atte maradekidat es fiaijdat” (205. Gg4 r.); „őmagoc mind *nyaiáftól, czordáftól, és fátoroftól* feliőuénec” (208. H5 r.), „Látuán eßt az út melet valo emberek, ... mondánac: ő bolond vén ember mind *fiaftól*, ím mint vißic a' ßamárt.” (219. A4 v.), „*louaftól* a fat meg nem ehetik” (299. A5 r.) stb. Látható, hogy a században tovább terjed a használata a nem névmási-adverbiális alakokon, és még olyan elvontabb jelentésű szavakon is elkezdik használni, mint a *tudomány*.

3. Berrár a toldalékká válás folyamatát a következőképpen írja le. Szerinte a *mindenestül* végződésében nem az ablativusi *-tól* ragot kell keresni, ugyanis a *tengertől fogva* stb. szerkezetekben sem volt meg eredetileg a *fogva*, csak később csatlakozott hozzá, a puszta ragos szóalak töltötte be előtte a helyhatározói szerepet (Berrár 1957: 73). Ugyanígy a *mindenestülfogva* is későbbi megtoldás eredményeképpen alakult ki, ezért a *mindenestül* végződése nem lehet a *fogva -tól* ragos vonzata. További érve, hogy a *-tól* ragnak nincsen általánosabb mód-állapothatározói (vagy a későbbi társhatározói) funkciója, csak eredet- és eszközhatározó lehet (i. m. 74).

A *mindenestül* végződését több korábbi szerzővel egybehangzóan az *-st* mód-állapothatározói toldalék és a hasonló funkciójú *-ul/-ül* rag kapcsolatának tartja. A határozószók körében nem ritka az ilyenféle raghalmazás, a *tüstént, azontul, ezentül* alakokat hozza például. Szerinte a *mindenestül* közvetlenül alakult ki az 'egész' jelentésű *minden* megtoldásával, ezért nem kell a *mindenest* alakot keresni (i. m. 73–4).

A *mindenestülfogva* alakot két rokon értelmű adverbium mellérendelő összetételének tartja (hasonlónak a *szerteszt, mindörökké* vagy a *csupáncsak* összetételekhez). (A *fogva* adverbialis szerepéről egy korábbi tanulmányában szölt, erre a későbbiekben még vissza kell térnünk.) Szerinte a *-tól fogva* névutós szerkezet kialakulása után a *mindenestülfogva* is névutós alakulatnak érződhetett, mivel a *-tól fogva ... -ig* szerkezet mind időhatározói, mind helyhatározói szerepében ugyanolyan nyomatékosan jelöli az összességet, a teljességet, mint a *mindenestülfogva*. Mivel a *fogva* névutónak a jelentése már nem illett az 'egészen, teljesen', később 'mindenével együtt' (l. alább) jelentéshez, ezért feleslegesnek érezhették.

Úgy látja, hogy „a *-stul ~ -stül* rag elterjedése már a *fogva* nélküli alakból indult el” (i. m. 73), annak mintájára kezdték használni más töveken is a végződést. Tehát azt feltételezi, hogy az általánosabb kifejezést tartalmasabb szavakkal bővítették ki, ilyesféle képlet szerint: *mind(en) [valami]-stül* (i. m. 76). Az adatok tanúsága szerint valóban gyakran megtalálható a *mind(en)* az antikvakorpusz példáiban is (pl.: „az Czaßar ßazloit *mind ßazlo tartoftul* köfalrol vißa haniak” RMNy. I. 342. C2 v.; „a' Pharifeufoc *mind tudományoftul* el veztec” RMNy. I. 362. 293 v. stb.) Ez a *mind(en)* erős összefoglaló jelentést ad az egész szerkezetnek, később pedig a toldalék jelentésébe is besugárzik. Miután azonban valamelyest gyengül a *-stul/-stül* toldalékokkal ellátott alakokban az összefoglaló jelentés (közeledik az egyszerű társhatározói jelentéshez), a *mind(en)* elmaradhat.

A *mindenestül(fogva)* 'egészen, teljesen' jelentéséből levezethetőnek tartja a sociativusi toldalék jelentését is: a cselekvésnek az alany vagy tárgy teljes körére való hatását. Szerinte két fontos mozzanat játszott szerepet a jelentésváltozásban: a *minden* szónak elavul a 'totus = osztatlan egység' jelentése, helyét egyre inkább 'omnis = egyedekből felépülő összesség' veszi át; másrészt az *-st* végződés kihalásával az *-s* képző felismerhetőbbé vált, jelentése (a valamivel való ellátottság) besugárzott a *mindenestül* értelmezésekor, így az fokozatosan állapothatározói színezetet kapott, kialakult a 'mindenével együtt' jelentése. Az *-s* képző elevenségét szerinte a tőhasználat is alátámasztja: a *-stul/-stül* előtt ugyanazok a tőalternánsok használatosak, mint az *-s* előtt (vö. pl. *ruhás ~ ruhástul*, *száras ~ szárastul*, *leveles ~ levelestül* stb.; i. m. 79).

4. A fenti gondolatmenet alapvetően elfogadható, egyetlen homályos pontja véleményem szerint az, hogy az *-s* képző hogyan vált felismerhetőbbé. Önmagában az *-st* végződés kihalása – ha egyáltalán lehet erről beszélni – nem lehetett elegendő. Érdekes továbbá, hogy Berrár (1957) az ablativusraggal való kapcsolatot kirekeszti a vizsgálatból, mondván: „...az hogy különböző időszakokban a *-stul* ragot a nyelvérzék a *-tól* vagy az *-ul* raggal rokonnak érzi-e, a rag eredetéről nem ad nekünk felvilágosítást, csak a rag magánhangzójának a hangszínét módosíthatja” (i. m. 68). Úgy vélem, a toldalékká válás folyamatának a pontos leírása érdekében ez a kérdés nem hagyható figyelmen kívül. Azért is meglepőek a szerző idézett sorai, mert korábbi tanulmányában (Berrár 1956) maga adja meg a kulcsot az ablativusraggal való összefüggéshez, ráadásul erre a tanulmányra a sociativusról szólóban többször hivatkozik is.

A *-tól fogva névutó kialakulása* c. cikkében a ragvonzó névutós szerkezet eredetének magyarázatával foglalkozik. Abból a kérdésből indul ki, hogy milyen viszony lehetett eredetileg a szerkezet két tagja között. Szerinte a *fog* igének nem lehet 'kezd' jelentése az kiinduló szókapcsolatban. A latin megfelelő, az *ab ... usque ad ...* nem tartalmaz ilyen jelentésű elemet. A *fog* igének továbbá a régebbi forrásokban nincs 'kezd' jelentése, a *fog* korai adatai már a segédigeszerű használatot mutatják (mint pl. a DebrK. 181: „hossaia futuan a lónak *mardofni ffo*ga ötet”, vagy a PeerK. 5: „*zyz* marianak egli haza élöth *foga ülny*”). A *hozzáfog*, *belefog* igeikötös alakulatok későbbiek. A *fog* konkrét jelentéséből a fentiek miatt szerinte közvetlenül alakulhatott ki a cselekvés beállítását jelentő segédige szerkezethatár-eltolódással: *kenyeret fog | enni > kényeret | fog enni*. A 'kezd' jelentést csak ezután vehette föl, miután a *kezd* igével ily módon azonos funkcióban vált használhatósá. De nemcsak a *fogva* 'kezdve' jelentésével van baj, hanem a *-tól* időhatározói funkciójával is, ugyanis korábról nem lehet ilyen szerepben adatolni.

A *-tól* ragos névszói elem és a *fogva* kapcsolatát vizsgálva megállapítja, hogy az előbbi eredetileg nem lehet vonzata az utóbbinak. Érvelése meggyőző: ha a *fogva* szintagmát alkotott volna a *-tól* ragos szóval, akkor a poláris kifejezésekben az *-ig* ragos, végpontot kifejező idő- vagy helyhatározóval szemben egy mód-állapothatározós alaptagú szerkezet állt volna, márpedig ez nem valószínű. Úgy gondolja, hogy először a *-tól ... -ig* poláris kifejezések jöttek létre, a *fogva* pedig csak később került beléjük nyomatékosító elemként. Ez a magyarázat azonban fölveti azt a kérdést, hogy akkor mi volt a *fogva* eredeti szerepe?

Ennek a kérdésnek a megválaszolásához hívja segítségül a *mindenestülfogva* adverbiumot, ahol a kifejezés első tagja nem lehet a *fogva* vonzata, hiszen a *mindenestül* önállóan is ellátja ugyanazt a funkciót. A *fogva* szerinte összetételi utótag itt, 'egészen, teljesen' jelentésben, vagyis azt állítja, hogy korábban határozószó volt. Úgy véli, hogy a

poláris kifejezésekbe is ebben a jelentésében kerülhetett be nyomatékösítő elemként. Magyarázatát támogatja az a tény, hogy a latin megfelelőben az *usque* is hasonló módon fejlődött (korábban adverbium, majd nyomatékösítő elemként bekerül az *ab ... usque ad ...* szerkezetbe, ahol eredeti jelentése elhomályosul, az *ad*-dal együtt egyszerűen az *-ig*-et fejezi ki). A *fogva* adverbialis jelentését az alapige 'befogad, magába foglal' jelentéséből eredezteti. (A magyarázat gyengéje, hogy a *fogva* adverbialis szerepére egyáltalán nem tudunk adatokat felmutatni. Ennek oka azonban az igen korai fejlődés, következésképpen az írásbeliségben meg nem jelenés is lehet, hiszen már a KT.-ben is a kialakult névutós szerkezettel találkozunk.)

Berrár úgy véli, hogy miután a *fogva* nyomatékösítő elemként bekerül a poláris kifejezésekbe, megindul a jelentés- és funkcióváltozása. Az időhatározói szereppel egyébként nem bíró *-tól* raggal egyre inkább összetartozónak érezhették, mivel a *fog* a *kezd*-del a jövő-idő-jelölésben kapcsolatba került, és így a *fogva* is felveszi a 'kezdve' jelentést. Innentől pedig kezdőpontjelölő névutóvá válik, amely vonzatként rendeli maga alá a mellette álló, ablativusi esetű névszót, amely így, a *fogvá*-val együtt már lehet időhatározó is.

5. Hogyan kapcsolódik tehát össze a két, fentebb ismertetett folyamat egymással? Véleményem szerint úgy, hogy miután kialakul a ragvonzó *-tól fogva* névutós szerkezet, analógiás hatást fejt ki a *mindenestülfogva* határozószóra. (Erre maga Berrár is utal: „a *-tól fogva* névutós szerkezet kialakulásával és a *fogva* korábbi jelentésének kihalásával a *mindenestülfogvá*-t is ilyen névutós szerkezetnek érezhették...” Berrár 1957: 73.) Ennek eredményeképpen a *mindenestülfogva* (majd azután nyilvánvalóan a *mindenestül*) *-stül* eleme már csak *-s* képzőre és ablativusra szegmentálható. Vagyis amikor a *-stül* végződés elkezd terjedni más töveken is, a korabeli nyelvérzék már minden bizonnyal az ablativussal kapcsolja össze. Ez jobban megmagyarázza azt is, hogy miért kerül előtérbe, és sugárzik be a jelentése az *-s* képzőnek a *mindenestül*, valamint a mintájára alkotott *mind(en) [valami]-stül* kifejezésekben.

Elgondolásomat alátámasztja, hogy a 16. századi nyomtatványokban a *-stul/-stül* nyelvválása egyértelműen az ablativussal korrelál, és (amennyire ez a kevés adatból kikövetkeztethető) az *-ul/-ül*-lél nem látszik kapcsolat. Az 1. táblázat azoknak a nyomtatványoknak az adatait tartalmazza, amelyekben a sociativusi toldalék felső nyelvválású. Önmagában az a tény is érdekes, hogy a 16. századi könyvekben a zárt alakváltozatokból viszonylag kevesebb adat található, a középső nyelvválású alakokból több mint kétszer annyi van.

A művek RMNy- száma	Zárt sociativus	Ablativus		Essivus-modalis	
		Félig zárt	Zárt	Félig zárt	Zárt
78.	2 (4)	-	-	-	1
205.	2	-	34	-	9
320.	1 (2)	2	2	-	1
322.	1	-	8	-	3
340.	1	-	20	-	3
342.	1	2	-	2	-
359.	1	1	2	-	-
362.	3 (4)	6	89	-	21
Összesen	12	11	155	2	38

1. táblázat: A zárt sociativusi toldalék, valamint az ablativusi és az essivus-modalisi rag nyelvállásának korrelációja az antikvakorpuszban

A 2. táblázat a sociativust középső nyelvállásban használó nyomtatványok adatait tartalmazza. Az igazán tanulságos adatok ebben szerepelnek, hiszen látható, hogy elég nagy számban találhatók a középső nyelvállású sociativusi és ablativusi alakok mellett zárt essivus-modalisiak.

A művek RMNy- száma	Félig zárt sociativus	Ablativus		Essivus-modalis	
		Félig zárt	Zárt	Félig zárt	Zárt
90.	1	61	-	-	7
92.	2	10	-	-	3
95.	1	45	-	-	6
102.	1	6	-	-	5
155.	1	10	-	-	-
156.	3	21	-	1	6
171.	1	12	3	-	-
208.	4	19	-	-	6
219.	1	8	-	-	1
299.	1	14	-	-	1
307.	2	19	-	-	1
324.	2	6	-	-	1
334.	3 (4)	30	6	1	6

A művek RMNy- száma	Félig zárt sociativus	Ablativus		Essivus-modalis	
		Félig zárt	Zárt	Félig zárt	Zárt
348.	1	4	2	-	2
358.	2 (3)	9	-	-	-
Összesen	26	274	9	2	45

2. táblázat: A félig zárt sociativusi toldalék, valamint az ablatviusi és az essivus-modalisi rag nyelvállásának korrelációja az antikvakorpuszban

6. A sociativusi toldalék eredetmagyarázatát tehát – Berrár Jolán gondolatmenetét alapvetően elfogadva – véleményem szerint a következőképpen szükséges módosítani: a *mindenestül* névmási-adverbiális alakon valószínűleg az *-st* és az *-ul/-ül* ragok kapcsolódtak össze. A *mindenestülfogva* mellérendelő összetétel, amelyben a *fogva* korábbi, adverbiális jelentésében szerepel ('egészen, teljesen'). Amikor a *fogva* bekerül a *-tól ... -ig* poláris kifejezésekbe is, megváltozik a funkciója és a jelentése. Miután a *kezd* igével a jövőidő-jelölésben kapcsolatba kerül, és a 'kezd' jelentést is fölveszi, a poláris szerkezetekben összekapcsolódik a *-tól*-lel, ragvonzó névutóvá válik. Ez a névutós szerkezet hat analógiásan a *mindenestülfogva* határozószóra is, amelyben (és a rövidebb *mindenestül* alakban is) onnantól az *-s* képzőt és az ablativusragot láthatták. A *-stul/-stül* végződés a rövidebb *mindenestül* alak mintájára jelenik meg más töveken is, eleinte *mind(en) [valami]-stül* felépítésű szerkezetekben. Később a *mind(en)* is elmaradhat. Az ablativus és a *-stul/-stül* összefüggését bizonyítja, hogy a 16. századi nyomtatványok nyelvében a középső nyelvállású sociativusi alakok épp azokban a szövegekben jelennek meg, ahol az ablativus is középső nyelvállású, ugyanakkor ezekben gyakran felső nyelvállású *-ul/-ül* ragok találhatók.

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Beke Ödön 1910: Megfejtetlen névragok, *Magyar Nyelvőr* 39, 194–200.
- Berrár Jolán 1956: A *-tól fogva* névutó kialakulása, *Magyar Nyelv* 52, 429–35.
- Berrár Jolán 1957: A *-stul ~ -stül* rag kialakulása, in uő: *Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* 13, 67–81.
- Budenz József 1864: A m. *-stül, -stül* comitativus rag, *Nyelvtudományi Közlemények* 18, 158–60.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan*, Pécs, MTA.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1: *A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 355–410.
- Sárosi Zsófia 2003: Morfématörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelv-történet*, Budapest, Osiris, 129–72, 352–71, 610–7, 719–24, 800–3.
- Simonyi Zsigmond 1888–1895: *A magyar határozók*, Budapest, MTA.
- Szinnyei József 1927: *Magyar nyelvhasználat*, Budapest, Kókai Lajos kiadása.